

UDC: 27-662:347.455(497.11)"04/14"
271.222(497.11)"04/14"

CERIF: S130, H180, H220, H300

DOI: 10.51204/HLH_21203A

Ђорђе Д. ГОЈКОВИЋ*

УТИЦАЈ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ НА КАМАТУ У СРПСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ ПРАВУ

Православна црква је од њених времена имала значајан утицај на законодавство код Срба. Утицај Српске православне цркве на камату код зајма био је усмерен на то да се помире два супротстављена интереса: са једне стране, економски значај најлакше камате, и насупрот њему, са друге стране, беслајно помагање (тј. добротворство), које проповеда хришћанство. Црква је доследно држала до забране каматарства клиру, прихваћеној у православној теологији. Хармоничан однос са државом имао је за резултат разумевање потреба привреде и доушљање каматарства лаицима, али никад без ограничења. Природно, црква је кроз привредну историју Срба остала један од најконзервативнијих елемената. Тај конзерватизам, ипак, већ од цара Душана престаје да преиспитује на пошуну забрану камате. Одабравши средњи пут, српска држава и црква су избеале трајичне спорове о питању камате, карактеристичне за добар део свемирске историје.

Кључне речи: Српска православна црква. — Православље. — Камата. — Зајам.

---

* Аутор је студент друге године основних студија Правног факултета Универзитета у Београду, djolegojkovic00@gmail.com; рад је измењен и допуњен верзија рада изложеног на Другој међународној студентској конференцији "Право и религија" (Iustoria 2021), која је одржана 25–27. марта 2021. године на Правном факултету Универзитета у Београду.

1. УВОД

Мотиви цркве и њеног деловања у циљу забране или ограничења камате морају да се сагледају у одговарајућем контексту. Уговор о зајму је одавно познат човечанству, и исто толико дуго су познати и проблеми који се везују за теретни зајам. Многе државе су ограничавале или сузбијале камате из различитих мотива, од којих је најдоминантнији био очување мира и сузбијање сукоба, посебно међусталешких. Различити филозофи старог и средњег века су, због својих моралних схватања, имали критички однос према камати као штетном друштвеном и правном феномену. Неке политеистичке религије су и пре хришћанства такође преиспитивале камату и налагале њено ограничење.

Историјски гледано, ипак, хришћанска религија је остала главна кочница неограниченим каматама (или каматама уопште). У данашњим државама камате не само да су дозвољене – него је привредни живот без њих незамислив. Покушаји елиминисања тржишта капитала у скоријој историји резултирали су крахом таквих економских политика и идеологија. Међутим, у готово свим државама су забрањени зеленашки уговори. Забрана зеленашких уговора сматра се значајном цивилизацијском тековином и нарочитим дометом хуманизације права. Један од најзначајнијих носилаца те хуманизације је кроз историју била хришћанска религија, а у случају српског права, тај носилац је Српска православна црква (СПЦ).

Да би се на одговарајући начин приказао утицај СПЦ на камату, неопходно је размотрити њене особености у односу на:

- 1) претхришћански поглед на зајам и
- 2) ромејске норме реципиране у средњем веку.

Тек овакав преглед ће омогућити увид у дугачак период формирања српске правне свести, у коме је СПЦ одиграла велику историјску улогу.

2. УГОВОР О ЗАЈМУ

Зајам се дефинише као уговор којим се једна уговорна страна (зајмодавац, поверилац) обавезује дати, или пак даје, одређену количину заменивих ствари, док се друга страна (зајмопримац, дужник) обавезује да врати исту количину ствари исте врсте и истог квалитета у уговореном року, са накнадом или без ње. Дефиниција зајма зависи од тога да ли је прихваћена класична концепција закључивања

уговора о зајму која га дефинише као реалан уговор, или је прихваћено данас уобичајено начело консензуализма, које зајам дефинише као консензуалан уговор.¹

У односу на предмет, зајам може бити у новцу или у природи. У односу на субјекат, разликују се банкарски зајмови, зајмови између физичких лица и међудржавни зајмови. У односу на уговорени рок за враћање ствари, зајмови су на кратки или на дуги рок.

Премда црква јесте имала нешто другачији поглед на зајам у односу на ове критеријуме подела зајма (на шта ће и бити указано), далеко најбитнији критеријум за цркву је онај који се тиче теретности зајма.

2.1. О зајму са каматом

Камата (интерес, лихва) представља накнаду коју се зајмопримац обавезује да плати за корист коју има од употребе позајмљене ствари. У свакодневном говору камата првенствено асоцира на плаћање новчане накнаде за коришћење позајмљеног новца, која је углавном изражена процентуално у односу на примљену своту. Али истим називом може да буде обухваћена и накнада у другим заменљивим стварима, а не само у новцу, тако да се под каматом схвата све оно што зајмопримац даје преко количине, квалитета или рода ствари које је примио, без обзира на то да ли је зајам у готовом новцу или у другим заменљивим стварима.²

Камата у потпуности одговара карактеру теретног зајма, чији је једини мотив остварење добити зајмодавца.³ Ако других мотива и има, они су тек посредни. Помоћ зајмопримцу (који обично зајми у невољи), скрајнута је, а ситуација је додатно отежана његовом обавезом да плати накнаду за добијену помоћ. Због специфичног положаја зајмопримца, наглашене (обично економске) неједнакости при уговарању, те велике могућности за искоришћавање дужника, овај уговор је, историјски гледано, један од најомраженијих правних полова. Последице оваквог односа према теретном зајму осетне су и данас.

Специфичност зајма с каматом је још и та што се, далеко чешће него бескаматни, закључује у посебно прописаној форми.

---

1 Слободан Перовић, *Облигационо право*, Привредна штампа, Београд 1980, 628.

2 *Ibid*, 639.

3 О. Станојевић га назива зајмом — послом, за разлику од зајма — помоћи. Обрад Станојевић, *Зајам у историји права* (докторска дисертација), Институт за правну историју на Правном Факултету у Београду, Београд 1966, 13.

Терминолошки сличан али суштински различит појам је затезна камата. То је накнада коју дугује сваки дужник новчане обавезе који не намирује своје повериоце на време, тј. који запада у доцњу.⁴ Као таква, законска камата представља санкцију за неблаговремено извршење обавезе, те се не везује искључиво за зајам, већ за све дужничко–поверилачке односе са новчаним обавезама.

Камата код зајма, од свог настанка па до најновијих времена, била је предмет спорења, преиспитивања и ватрених дискусија. Крајности либералног и прохибиторног погледа на камату давали су дијаметрално супротна решења спорног питања висине дозвољене камате, и свака од ове две крајности имала је своје недостатке. Став о дозвољености уговарања било колике камате (типичан за почетну фазу развоја капитализма) коси се са елементарним вредностима за које се право као систем норми везује: праведност, еквивалентност давања, забрана злоупотребе туђег стања нужде⁵. С друге стране, став о забрани камате уопште (типичан, пре свега, за најзаступљеније монотеистичке религије) не узима у обзир реални допринос наплаћивања камате у привредном животу – што је последица искључивог разматрања зајма искључиво као моралног, филозофског или религијског феномена, а не и правног и економског.

Ради сагледавања односа СПЦ према зајму, потребно је најпре размотрити, у најбитнијим цртама, историјски развитак института зајма с каматом уопште. Потом ће бити размотрено учење православне цркве о зајму у начелу, да би се на крају приказао историјски особен однос СПЦ према камати.

2.2. Претхришћански поглед на зајам

Сваке цивилизације су благонаклоно гледале на пријатељски зајам. Грчко–римска културна традиција, на којој се хришћанство у Европи највећим делом градило, прихватала га је као нарочито друштвено пожељан. Различите религије (вавилонска, египатска, јудаизам) прихватају универзални принцип алтруизма. Антички филозофи такође осуђују камате. Платон сматра да се новац „не сме давати на зајам уз наплаћивање камата, јер је слободно свакоме ко је узео новац на зајам да повериоцу не врати не само камате него ни главницу. Такве уредбе су сигурно најбоље за државу”.⁶ Аристотел

4 С. Перовић, 639.

5 Друге две одлике специфичне су за грађанско право.

6 Платон, *Закони Ейиномис* (превео Албин Вилхар), Београдски издавачко–графички завод, Београд 1990, 156.

сматра да је зеленаштво оправдано омражено, те за давање новца под камату констатује: „од свих начина богаћења овај [је] највише противан природи”.⁷ Сенека описује камату као облик противприродне похлепе.⁸ Цицерон наводи да Катон, упитан шта мисли о каматама, одговара: „а шта [мислите] о убиству?”⁹. Ксенофон и Плутарх о камати размишљају слично као и наведени филозофи.¹⁰

Пријатељски зајам, истина, може да има и друге мотиве, али – како данас, тако одувек – најчешће се ради о импулсивним изливима самилости и дарезљивости. Овај правни посао, који се обавља без икаквих потешкоћа, афирмисан је као правни институт у сваком правном систему. Сразмерно је широко заступљен у животу, и представља израз добрих међуљудских односа, пожељних у свакој заједници.

Ипак, и поред позитивног односа према пријатељском захму, у старом веку су камате – и то често врло високе! – биле уобичајена појава.¹¹ Неблагонаклон поглед на њих није револуционарна инвенција хришћанства. Хришћанство је своје учење о доброчинству, примењено на зајам, развило на основама античке мисли која је ишла мање или више сличним трагом, тј. онолико колико је хришћански морал имао додирних тачака са античким. Црквени оци су, развијајући до танчина аргументе за забрану камате, могли о истом питању штошта да науче из правних и филозофских система који су претходили хришћанству. Наравно, мотиви античких филозофа и законодаваца су били различити, у складу са социо–економским приликама ондашњег времена. Оно што је исто, међутим, јесте извесна доза скепсе према неограниченој слободи човекове воље када је у позицији да искористи другога. Хришћанска наука, заједно са осталим монотеистичким религијама, остаће

7 Аристотел, *Полиџика* (превела Љиљана Станојевић – Црепајац), Београдски издавачко-графички завод, Београд 1975, 17.

8 Robert P. Maloney, “Usury in Greek, Roman and Rabbinic thought”, *Traditio* vol. 27, Cambridge University Press 1971, 80, фн. 60.

9 Цицерон, *De officiis* (English translation: Walter Miller), Harvard University Press, Cambridge 1913, 2. 89 <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:latinLit:phi0474.phi055.perseus-eng1:2.89> приступљено: 28.04.2021.

10 Бошко Мијатовић, “Камате: хришћански и економски поглед”, *Зборник Маџице српске за друшћивене науке* 4/2012, 484

11 Као илустративан пример може да послужи античка Грчка: поморски зајмови ишли су до каматне стопе од чак 100% месечно, а забележени су и случајеви камате од невероватних 25% дневно. Ипак, треба имати у виду да су поморски зајмови обично предвиђали вишеструко већу камату у односу на просечну, због већег ризика који сноси зајмодавац. Камата од 10% сматрана је (пријатељском) услугом. За више: R. P. Maloney, 80.

вековима најконзервативнији елемент у погледу уговора о зајму са каматом, из страха од последица греха како по људску душу тако и по друштво у целини.

3. ОДНОС ПРАВОСЛАВНЕ ХРИШЋАНСКЕ ЦРКВЕ ПРЕМА ЗАЈМУ

Хришћанска наука је у својим првим вековима била јединствена. Христове и апостолске проповеди тумачене су јединствено, али не задуго. Различити спорови унутар цркве, од којих је највећи резултирао Великим расколом 1054. године, довели су до раздвајања догматске, тј. светоотачке мисли у два највећим црквама, православној и римокатоличкој. Учење православне цркве сазнаје се из два основна извора: Светога писма (као најнепосреднијег извора) и Црквеног предања (које помаже да се Свето писмо правилно разумје). Црквено предање православне цркве обухвата:

1. Кратка излагања и формулисања православног веровања
2. Учење о седам светих тајни
3. Апостолска правила (каноне)
4. Правила (каноне) седам васељенских сабора
5. Канони и правила неколико помесних сабора
6. Правила о црквеној дисциплини Св. Василија Великог и других светитеља
7. Списе светих отаца Цркве
8. Литургије и друга богослужења
9. Житија хришћанских светитеља и мученика
10. Побожне обичаје, знамења и симболе као изразе вере, наде и љубави.¹²

Из разлика у схватању улоге цркве у свету – у погледу мисионарске делатности, црквене организационе структуре, као и моралних императива – размимоилажења двеју највећих хришћанских цркава (а потом и новонасталих цркава) постајала су све бројнија и већа. Оптимална мера уплитања у послове државе, као и постављање приоритета, довешће понекад до драстичних разлика у односу према истом световном питању, какво је и питање уговора о зајму. Будући да су Срби од Византије прихватили православну верзију хришћанства, овде ће бити изложен кратак преглед односа православне цркве према зајму.

---

12 Николај Велимировић, *Кайихизис*, Виолета Илић (ур), *Изабрана дела*, Даламбер, Нови Сад 2018, 126–127.

3.1. Пријатељски зајам

Овај одељак ће се претежно заснивати на цитатима из Светог писма који су, онолико колико је то потребно за разумевање наше теме, јасни и нехришћанима. Црквено предање је, иако не мање битно, изостављено због далеко обимније грађе.

Бескаматни или пријатељски зајам се кроз хришћанску призму може посматрати као проста помоћ ближњему. Ближњи је, по Христовој параболу о милостивом Самарјанину,¹³ сваки човек на свету. Хришћански (у основи космополитски) поглед на свет, напушта старозаветно учење о разликовању „ближњих“ (тј. сународника) од странаца, и проширује значење појма „ближњи“. Христове речи наглашавају потребу помагања (чак експлицитно: давања зајма) не само иновернима, него и непријатељима: „Љубите непријатеље своје, и чините добро, и дајте у зајам не надајући се ничему; и биће вам велика плата, и бићете синови Највишега, јер је Он благ и неблагодарнима и злима.“¹⁴

Дарежљивост и милосрђе су две од седам највиших хришћанских врлина. Оне стоје директно насупрот два смртна греха (а и грехова је седам, по један наспрам сваке врлине) – прва стоји насупрот среброљубљу, а потоња насупрот зависти.¹⁵ Обе ове врлине можемо да препознамо код пријатељског зајма.

Уобичајено је да се у Катихизисима главне врлине конкретизују било као личне, било као друштвене врлине. У случају зајма, биле би сврстане у *друштвене врлине* и то:

- 1) Давање милостиње: „Блажени милостиви, јер ће бити помиловани“¹⁶,
- 2) Давање без оклевања, по Христовим речима које преноси апостол Матеј: „Који иште у тебе, подај му; и који хоће да се узајми, не одреци му“¹⁷ и
- 3) Чинити добро људима – опет апостол Матеј преноси Христове речи: „Све, дакле, што хоћете да чине вама људи, чините и ви њима; јер је то закон и пророци“.¹⁸ Ово се, после две највеће,¹⁹ сматра трећом највећом заповешћу.²⁰

13 Лк. 10.

14 Лк. 6, 35.

15 Н. Велимировић, 191–192.

16 Мт. 5, 7.

17 Мт. 5, 42.

18 Мт. 7, 12.

19 Мт. 22, 37–40.

20 Н. Велимировић, 198.

„Будите милостиви, вели Спаситељ, као што је ваш Отац милостив“²¹

О значају *милостиивости* говоре и атрибути бројних светитеља („бесребреника“) које православни прослављају: Свети Јован Милостиви, Свети Филарет Милостиви, Свети Павлин Милостиви, Свети Бонифатије Милостиви.

Ради евентуалне (умесне) примедбе да пријатељски зајам може да има и друге мотиве (политичка корист, стицање популарности, посредно потчињавање другога), треба истаћи Христове речи које указују на захтевани карактер добрих дела: „Када чиниш милостињу, не труби пред собом, као што чине лицемери, кад их хвале људи. Нека не зна левица твоја шта чини десница. И отац твој који види у тајности, платиће ти јавно“.²² Мисли се, наравно, на плату у духовним добрима. У истом духу је и изрека Светога Саве (Српског): „Нити је корисно ревносно руковођење у животу без вере, нити је довољно правилно исповедање вере без добрих дела, да би нас довело пред лице Божије, већ је обоје потребно за изградњу правог Божјег човека“.²³

Пријатељски зајам се помиње и у књизи Псалама, за православне најбитнијој молитвеној књизи после Јеванђеља:²⁴ „Благо ономе који је милостив и даје у зајам! Он ће дати тврђу речима својим на суду.“²⁵

Најзад, Христос упућује да је *врлински* чак и не очекивати назад дато на зајам: „И ако дајете у зајам онима од којих се надате да ћете узети, каква вам је хвала? Јер и грешници грешницима дају у зајам да узму опет онолико.“²⁶ У складу са овим учењем, пријатељски зајам није помоћ резервисана само за сународнике или припаднике исте вере, већ за све људе без изузетка.

3.2. Зајам са каматом

Црквена доктрина првих векова и њена одбојност према каматама своје утемељење налази, пре свега, у Светом писму. Поред већ поменутих учења која говоре о основним хришћанским врлинама,

21 Лк. 6, 36.

22 Мт. 6: 2–4.

23 Н. Велимировић. 212.

24 „Све су књиге на корист (човеку) и на тугу ђаволу, али ни једна није као Псалтир“ (Свети Јован Златоусти). *Псалтир* (превео Ђура Даничић), Милан Пантелић (ур.), Православац, Шабац 2017, 5.

25 Пс. 112, 5.

26 Лк. 6, 34.

те гресима који стоје наспрам њих, према категоричком императиву хришћанске гносеологије²⁷ смело би се рећи да, и у овом случају, „све што није од вере, грех је“.²⁸ Ипак, биће размотрена места у Светом писму, у одлукама Васељенских сабора и тумачењима светих отаца која јасно указују на грешност наплаћивања камате.

„Не дај на добит брату свом ни новаца ни хране нити ишта што се даје на добит“ – ово је цитат из Књиге поновљених закона Мојсија.²⁹ Стари завет обилује местима где се осуђује камата: „Немој узимати од њега камате ни добити; него се бој Бога, да би поживео брат твој уз тебе. Новаца немој му давати на камату, нити му хране своје позаимај ради добити“.³⁰ Код Мојсија још: „Кад даш у зајам новаца народу мом, сиромашу који је код тебе, немој му бити као каматник, не ударајте на њ камате.“³¹ Код пророка Језекиља застрашујућим тоном: „Давао би на добит, и узимао придавак; хоће ли тај живети? Неће живети; учинио је све те гадове, доиста ће погинути, крв ће његова на њему бити“;³² и још: „ујам и придавак узимаш, и тражиш добитак од ближњих својих преваром, а мене си заборавио, говори Господ“.³³ Код Давида Псалмопојца чита се следеће: „Господе! Ко може седети у сеници Твојој? Ко може наставати на светој гори Твојој? [...] Ко не даје сребро своје на добит, и не прима мито на правога.“³⁴

Има мишљења да у Старом завету не постоји недвосмислен став којим би се забрањивала камата уопште.³⁵ Такава мишљења су поткрепљена цитатима само из Мојсијевог Петокњижја, која се тумаче имајући у виду тадашње друштвене прилике у Израилу. Одатле се, истина, може извући закључак да је давање камате забрањено само Јеврејима међусобно. Међутим, осуда камате јавља се и код пророка Давида (који је живео око 3 века после Мојсија) и пророка Језекиља (који је живео најмање 7 векова након Мојсија), и то изричитејне него код Мојсија.

27 Јустин Поповић, *Дојмаџика њавославне цркве – Православна Философија исшине (III џом)*, Svetosavlje.org, интернет издање 2017, 63. <https://svetosavlje.org/dogmatika-pravoslavne-crkve-tom3-1/>, приступљено 28.02.2021.

28 Рим. 14, 23.

29 5Мојс. 23, 19.

30 3Мојс. 25, 36, 37.

31 2Мојс. 22, 25.

32 Јез. 18, 13.

33 Јез. 22, 12.

34 Пс. 15.

35 Вид. Б. Мијатовић, 485, 486.

Посебан куриозитет представља новозаветна „прича о талантима“, која је предмет спорова око тумачења Христових речи. У овој познатој параболу Христос прича о господару који одлази на пут и поверава новац својим слугама, па кад се врати награђује двојицу која су тај новац увећала, а трећег слугу кажњава: „зли и лењи“ је кажњен јер свој новац није умножио давши га мењачима, да би господар „по доласку узео своје с каматом“.^{36,37}

Седамнаести канон донет на Никејском сабору, одржаном 325. године, посвећен је забрани клирицима да наплаћује камате. Потребна прописивања забране давања новца под камату говори о устаљеној пословној пракси тог времена.³⁸ Апостолски 44. канон такође забрањује каматарене клиру под претњом рашчињења, али након опомене. Идентично правило поновљено је у 10. канону Трулског сабора. Слични прописи садржани су у одлукама Картагенских сабора (тј. оном из 348. године).³⁹

У православној цркви нарочито поштовани Свети оци, као што су Св. Григорије Ниски, Св. Јован Златоусти и Св. Григорије Назијански, безизузетно осуђују свако зеленашење.⁴⁰ Свети Амброзије иде најдаље, говорећи да „уколико неко узме камату он чини пљачку и не треба да живи“.⁴¹ С друге стране, Св. Василије Велики, који је несумњиво значајнији за православну цркву, заузима знатно блажи став према каматама. Он саветује да је најбоље уопште не давати новац под камату, али је тежиште поуке упућено не повериоцима, већ дужницима. Мијатовић добро закључује да то „јасно показује да Св. Василије није мислио да је камата пљачка или да зајмодавац чини било какво насиље над зајмопримцем“ (макар и над његовом „релативном“ вољом).⁴² Овакав став даје значајне смернице у разматрању односа православне цркве према зајму: тежиште проблема помера се на духовну раван и опште проповедање врлине, а не на безизузетно

36 Мт. 25: 14–30

37 *Мењачи* су они који дају новац под камату, тј. умножавају га. За лепо објашњење параболу погледати: Аверкије Таушев, *Православно тумачење Новог Завета*, Образ Светачки, Београд 2006, 222.

38 У тумачењима се помињу уобичајени проценти: 12%, односно 6%. Видети коментар Атанасија Јевтића у: *Свешћени канони цркве* (превео Атанасије Јевтић), Митрополија Црногорско-Приморска/ Митрополија Америчка/ Епископија Захумско-Херцеговачка, Београд 2005, 78. фн. 34

39 Иако има још много канонских забрана, побројане су само оне које се користе у православним изворима, тј. са сабора које православна црква признаје.

40 О. Станојевић, 152.

41 Наведено према: Б. Мијатовић, 487.

42 *Ibid.*

искорењивање самог феномена наплаћивања камате. У том смислу ће бити јаснији и повремено блажи поглед СПЦ на камату у потоњој историји, као вид снисхођења реалним потребама друштвеног живота.

Поредећи ставове хришћанског учења о каматном и о бескаматном зајму, може се извући закључак да је један од основних разлога за осуђивање камате то што црква проповеда добротинство.

Ипак, чињеница је да је стварно стање у привредном животу било много другачије. Чак и Јустинијан, најбитнији покретач християнизације (римског) права, похвално је говорио о банкарима.⁴³ Пре опречних закључака о томе како православне државе тог и потоњег доба не поштују каноне, не треба изгубити из вида да црква канонима изричито забрањује наплаћивање камате само клиру.

Што се устаљене праксе каматарања код лаика⁴⁴ тиче, треба размотрити социјалне прилике времена када су камате највише осуђиване. Привредни живот се од тада развијао и развија се. Црквена правила, уопште узев, не треба тумачити круто. Црквени прописи, иако су томе често тежили, нису успели да послуже циљу којем служи грађанско право. Њихова преваходна сврха је упућивање човека на спасење сопствене душе. У контексту свих претходних разматрања и користећи закључке које смо из њих извукли, приказаћемо меру утицаја учења једне од помесних цркава православне екумене, Српске православне цркве, на правни систем српске државе, са свим њеним историјским особеностима.

4. СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И КАМАТА

Владика Николај објашњава суштину особености помесних цркава: „Помесне цркве су независне у употреби свог народног језика у извесној мери и у спољном устројству, које је подложно Канонском праву. Иначе, оне су међузависне као чланови једног истог тела Христовог, као гране истог дрвета, које узимају храну из истог корена и кроз исте жиле.“⁴⁵

Црква је једна (васељенска), стога је свака помесна црква дужна да (појединачно и заједнички) „чува неповређено Свето писмо, Свето предање, догмате и једнообразност богослужења“.⁴⁶ Унутрашње уређење зависи од степена аутономије који једна црква има.

43 С. 3. 32. 26.

44 Термин *лаик* етимолошки означава припадника народа Божијег (гр. λαός = народ).

45 Н. Велимировић, 147.

46 Димши Перић, *Црквено право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2006, 162.

Тако, аутокефалне цркве, са највећим степеном аутономије, имају могућност да „преко хиротоније свог поглавице и осталих својих епископа“⁴⁷ бирају епископе и суде им. Најважније је пак приметити да помесна црква, колико год аутономије имала, нема сопствено „законодавство“ у погледу канонских правила; напротив, све помесне цркве подлежу универзалним канонским и богослужбеним правилима Православне цркве.

Кад говоримо о зајму у средњовековним српским државама, треба разликовати зајам установљен обичајним нормама, од оног регулисаног формалним изворима права. Иако сачуваних уговора о зајму из тог времена готово да нема, неспорно је да је пракса плаћања камате за зајмове била уобичајена.⁴⁸ Извесно је да та пракса вуче корене из претхришћанских времена. Из законских норми које су донете под утицајем Српске православне цркве можемо да, додуше посредно, извучемо драгоцене податке и закључке о привредном животу тог доба. Изборивши се за аутокефалност српске цркве, Свети Сава за свој Номоканон стваралачки бира прописе канонског и грађанског права Византије, прихватајући принцип прокламован први пут за Јустинијана I – забране канонског права аналогно се примењују на грађанско право.⁴⁹ Регулација камате у тадашњем српском праву била је, дакле, с једне стране у маниру грађанскоправних прописа римског права реципираног у Византији, и с друге стране – канонских прописа које је прихватила православна црква, а који су такође дошли највећим делом из Византије.

Претходно је речено да се апсолутна забрана наплаћивања камате односила само на клир. Ипак, одређени прописи нису у свему сагласни, те ће се у истом извору права наћи прописи који камату допуштају (уз ограничења), као и они који је забрањују не само клиру него и лаицима. Та несагласност се најбоље види у Законоправилу.

4.1. Период до цара Душана

Тумачење горепоменутог 44. апостолског канона, у преводу Светог Саве каже: „Господ је рекао да продамо што имамо и сиротињи дамо, да су блажени милостиви јер ће бити помиловани и да Он милост хоће, а не жртве. Зато, ако неки епископ, или презвитер, или ђакон не само да не пружа милост и не даје од свога иметка, него

47 *Ibid.*

48 Зоран Мирковић, *Српска њравна историја*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2017, 53.

49 С. 1. 3. 45.

још желећи туђе и лихву тражи од дужника, ако са тиме не престане, нека буде извргнут.“⁵⁰

У занимљивом тумачењу још једне забране намењене клиру, седамнаестог правила Никејског сабора, наводе се и проценти који су морали бити уобичајени: „Стотинарска лихва, која се препознаје боље од сваке лихве, јесте ако неки зајмодавац ономе који позајмљује даје 100 перпера и позајмљујући поврх датих 100 перпера тражи још 12“, а има и случаја кад су „(неки) милостивији па узимају половину од тога, што јесте шест перпера на стотину“. Има и оних који „злато или некакав добитак дају трговцима на зајам“ (као мењачи из јеванђељске приче!) и „ово чинећи најгору лихву узимају јер у добитку заједничаре, а у губитку никако“. Опет, наглашава се да забране важе за људе „ако су из свештенства“, те да се „не извргну одмах, већ ако примивши запрећење наставе то чинити“.⁵¹

Номоканон Светог Саве иде ка још већој заштити дужника, па у 48. поглавље Законоправила уноси и одредбу 11. одредбу „избора из закона Богом даног Израилџима преко Мојсија“, која каже: „Ако подаш сребро своје у зајам брату своме који је сиромашнији од тебе, немој га превише притискати и не додај му лихву. Ако си као залог узео одјећу ближњег свога, врати му је прије заласка сунца[...]“.⁵²

Преносимо у целини 14. правило 16. гране Прохирона (саставног дела Законоправила):⁵³ „Иако је многима прије нас било по вољи да се прихвата стицање лихварством, па и до сада зајмодавци суровошћу и безумљем, ми ипак ово, као недостојно нашег хришћанског живљења нађосмо за потребно одбацити, будући да је и законом забрањено. Због тога наше човјекољубље заповиједа: никако ни због каквог разлога лихву узимати, да не бисмо мислећи да закон чувамо, закон Божији⁵⁴ преступали. Но, ако неко неку количину нечеја узме, нека се смајира за дуи (курзив аутора).“⁵⁵ Законодавац, занимљиво, не прописује кривичноправну санкцију.

У извесном несагласју са том нормом је 21. правило из 45. поглавља Законоправила: „Не треба онај који даје ратару на зајам да држи земљу овога. Може узимати као лихву један стамен по перперу на годину дана, а ако је зајам дао у житу, онда нека узме по осми дио

50 Митрополија дабробосанска – Дабар, *Законоправило Светиої Саве: Превод Са-рајевскої ирејиса*, Добрунска ријека 2019, 47.

51 *Ibid*, 65.

52 *Ibid*, 263.

53 Прохирон или Закон градски је 55. глава Законоправила Светог Саве.

54 Види поменутоу 11. одредбу 48. поглавља Законоправила.

55 *Ibid*, 303.

сваког ћупа⁵⁶[...]“.⁵⁷ То правило (у ствари Nov. 32.1) прописао је Јустинијан 535. године. Њоме се штити земљорадник зајмопримац од злоупотребе зајмодавца, али му се налаже да плаћа, видели смо, малу камату на зајам.⁵⁸ У том контексту и треба сагледати несагласје претходне две одредбе: 14. правило 16. гране Прохирона донето је готово три и по века касније. Нови законодавац покушава да оконча претходну устаљену праксу наплаћивања камате. Испоставиће се, безуспешно.

Оно што је за нас битно јесте да, и поред чињенице да је у Византији забрана наплаћивања камате дерогирана век касније у (Nov. 83 Лава Мудрог),⁵⁹ Свети Сава бира да у кодификацију укључи само претходне одредбе које камату забрањују. Није тешко закључити да је разлог неуспеха забрани камате у Византији била њена привреда, тада најразвијенија робно-новчана привреда у познатом свету – а у Србији Немањића стање је било другачије. Савин одабир одредаба о камати треба сагледавати као део веће целине, његовог виђења социјалне правде.⁶⁰ Први српски архиепископ и утемељитељ правног система имао је одредити вредносни и институционални оквир за друштво, а оно се битно разликовало од византијског. Како лепо примећује Петровић, „носиоци власти у Византији су водили бригу преваходно о државним интересима“, док је српски законодавац овоме претпоставио „прописе за које треба рећи да су распростирањем хришћанске идеологије о човекољубљу (*φιλανθρωπία*) постепено потискивали из грађанског законодавства одредбе нехришћанског садржаја“⁶¹.

Ипак, и поред начелних забрана, одсуство енергичних санкција, те (по православном маниру) инсистирање на забрани каматарења првенствено клиру, одаје општи утисак благости и разумевања Српске православне цркве за привредни живот. Законоправило је остало један од најбитнијих извора права кроз цео средњи век, а до времена цара Душана, било је једини извор норми о зајму са каматом.

56 *Сџамен* је, према неким наводима, 1/18 основне новчане јединице, перпера, тежак само 0,242 грама. Ћуп или *кабао* је кућна посуда за мерење, обично житарица. Одговара отприлике запремини од 8.75 литрара, а литар одговара запремини прегршти, тј. има око 0.4kg. За детаљнија објашњења: Милан Влајицац, *Речник наших сџарих мера у њоку векова*, САНУ, Београд 1968, 329–336, 525–530, 623–631.

57 С. Сава, 233.

58 Миодраг Петровић, *Законоправило – Свети Сава: о заштити обесправљених и социјално угрожених*, Доситеј, Београд 1998, 51.

59 О. Станојевић, 200.

60 М. Петровић, 7.

61 *Ibid*, 75.

4.2. Период од цара Душана

Повеље, први писани извори права, дају још информација о зајму, али тек од 14. века. Арханђеловска (Призренска) хрисовуља,⁶² коју је издао цар Душан манастиру Светих арханђела код Призрена, својој задужбини – помиње регулисање камате. Члан CLXXII хрисовуље каже: „И који се калуђер нађе да даје у закуп жито или вино, или динаре даје у камату, да се истера.“⁶³ Још једном одредбом се изричито клиру, односно калуђерима, забрањује наплаћивање камате. Обрад Станојевић добро примећује да је друга важна чињеница то да је „новац (динари) превасходни предмет зајма“.⁶⁴ Робно–новчана привреда у Србији несумњиво је била на вишем нивоу него за време Светог Саве.

На почетку исте хрисовуље цар Душан пише да кесар Гргур⁶⁵ „са милошћу и пристанком Царства ми“ прилаже цркви „Дабижива каматника, да даје за годиште 18 лисица“.⁶⁶ Дабижив каматник се спомиње још неколико пута: када цар Душан набраја који виногради припадају Рајковој цркви Светог Николе, коју овај поклања заједно са виноградима, те међу негдашњим власницима помиње и „Дабижива каматника.“⁶⁷

Професија тог Дабижива изазивала је недоумице у науци. Несумњиво је да је Дабижив имао плаћати 18 лисица годишње цркви којој је дарован, али основ његовог привређивања, упућује на каматарење. Главни противник овог мишљења је Теодор Тарановски, који тврди да није могло бити речи о камати (лихви) него о нечему другом, за шта се само користила грчка реч *kamatos*, односно изведеница од ње.⁶⁸ Ако се боље погледа, каматарење није у супротности са позитивноправним прописима тог доба, тј. са Душановим законодавством. Наиме, део Душановог трипартита који је регулисао зајам била је тзв. Скраћена синтагма Матије Властара, из које је изоста-

62 Темељи Арханђела су положени 1348. Иста година се узима као најранија могућа за издавање хрисовуље. Постоје и мишљења да је могла бити издата и при завршетку манастира, крајем 1352. Међутим, једна одредба о обавезама земљорадника идентична је члану 68. Законика, те у том случају 1348. отпада као могућа, будући да је Законик донет 1349. Најзад, 1349. је манастир покривен, када је могла бити издата хрисовуља. Према: Сениша Мишић, Татјана Суботин-Голубовић, *Светлоарханђеловска хрисовуља*, Историјски институт, Београд 2003, 16–17.

63 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, 141.

64 О. Станојевић, 201.

65 Реч је о Гргуру Голубовићу, властелину из времена цара Душана и Уроша Нејаког. Кесар је титула која се додељивала тадашњим племићима од стране цара Душана.

66 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, 122.

67 *Ibid*, 121.

68 Теодор Тарановски, *Историја српској права у немањинској држави*, Службени лист СРЈ, Београд 1996, 658.

вљен значајан број норми које су биле у оригиналу. Међу изостављеним нормама су и оне о потпуној забрани камате. Потпун текст Синтагме⁶⁹ садржао је прописе о камати на два места: у глави II, саставу 11,⁷⁰ и у глави 3, саставу T.⁷¹ Прва није спорна, али потоња ствара забуну јер садржи, како прописе који потпуно забрањују камату (сви-ма), тако и оне који је дозвољавају уз ограничење.⁷²

Има мишљења да су се ове одредбе односиле на одраније познату забрану каматарења клиру, а на дозволу каматарења осталима, уз ограничење.⁷³ Њихово касније изостављање, пак, чини логичнијим закључак да о каматарењу није постојала сагласност. У супротном, не би било потребе избацити их из Законика ради постизања циља који је, између осталог, редуковање Пуне синтагме имало – дозвољавање каматарења свима осим клиру. Постоји извена могућност да се Пуна синтагма примењивала у Србији и пре Душановог законика – што, међутим, у науци није извесно – и то целом проблему даје нову димензију.⁷⁴ И поред извесних недоумица у вези са Скраћеном синтагмом, сигурно је да су обе главе о каматарењу у потпуности изостављене у Скраћеној синтагми. Премда и даље није сигурно из којих разлога је то учињено,⁷⁵ нема сумње да камата није била забрањена (осим клирицима).

Вреди истаћи још једну норму из Душановог законика која се директно не тиче камате, али је тек уз њу комплетно приказан институт зајма у кодификацији. То је чл. 90 који гласи: „Залог, где се нађу, да се откупљују.“ Драгоцено је спомињање залог, која је очигледно била заступљена, а циљ ове одредбе је да се омогући дужницима откуп залог ако се нађе у трећим рукама.⁷⁶

Из наведеног се закључује да је цар Душан хтео да регулише (између осталог) облигационо право по потребама сада другачије др-

69 За рад је коришћен превод на савремени српски језик: Матија Властар, *Синџајма* (превела Татјана Суботин-Голубовић), САНУ, Београд 2013. Превод је рађен на основу српскословенског превода који је издао Стојан Новаковић, в. Стојан Новаковић, *Матџије Власџара Синџајмаџи*, Српска краљевска академија, Београд 1907.

70 М. Властар, 71.

71 *Ibid*, 362–365.

72 Тај износ је, у основи, исти онај који прописује Јустинијанов *Corpus iuris*: 6%, односно 12% (на поморске зајмове код Јустинијана). Банкари (*argentarii*) могу узимати до 8%. Забрањује се анатоцизам под претњом инфамије.

73 Б. Мијатовић, 496.

74 *Ibid*.

75 Александар Соловјев, *Законодавство Сџефана Душана цара Срба и Грка*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1928, 126.

76 З. Мирковић, 53.

жаве. Да ли је, међутим, касније донета новела којом би се детаљно регулисало питање камате, остало је непознато.⁷⁷

Још једна повеља помиње занимање каматара: повеља из 1388, којом *Господин Косџадин* обдарује Вазнесењску цркву у Штипу. Известни Василије Будовић дарује цркви врт „*што јесџи куџил од Калојана камаџника*“.⁷⁸ Није познато ко је Калојан, али то што је каматник који је продао врт додатно потврђује тезу да је каматарење (или: зеленашење) било не само познат, него и уносан занат.

Посредно, кривичноправни прописи о *изму*⁷⁹ говоре о томе да су кредитни односи били далеко од непознанице. *Изам* је кривично дело које се састојало у самовласном наплаћивању код којег се за дуг неког Дубровчанина или Венецијанца пленила имовина било којег његовог земљака.⁸⁰ Претходно смо видели да је предмет зајма обично био новац. *Удава*, пак, насупротив увреженом мишљењу, а према релативно новијим научним сазнањима не представља кривично дело самовласног хапшења за дуг – већ казну без суда, унапред прописану за поједина кривична дела. Ипак, овакво тумачење термина *удава* није једногласно прихваћено у науци.⁸¹

Стиче се утисак да се са уздицањем српске државе у ранг царства, те развијањем њене економије, појавила потреба за блажим регулисањем зајмовне камате. Слично византијском искуству из времена Лава Мудрог. Начелно, став цркве је остао непромењен, али је очигледно снисхођење потребама реалног живота, инсистирањем цркве не на потпуној забрани камате (осим клиру!), већ на њеном ограничењу. Овакав став Српске православне цркве, утемељен на римском праву и византијској духовности, остаће доминантан и у потоњој историји.

77 *Ibid*, 124.

78 Стојан Новаковић, *Законски сџоменици срџских држава средњеџ века*, Српска краљевска академија, Београд 1912, 636. Транскрипција са црквенословенског је ауторова.

79 З. Мирковић, 66.

80 Као синоним користи се термин „преузам“, нарочито у периоду каснијег средњеџ века. Вид. Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (прир.), *Лексикон срџскоџ средњеџ века*, Knowledge, Београд 1999, 259, 260.

81 Још је Стојан Новаковић 1892. закључио да је удава „самовласно хапшење за дуг“. На такав закључак навели су га помени удаве у повељама издатих од српских владара Дубровчанима, где се каже: „да ниједан човек у српскоџ земљи, мали или велики, не удаје у удаву Дубровчанина“ и „да им не удаве у ком год длгу, лише судом да се ишту“. Сви потоњи правни историчари, укључујући Соловјева и Тарановског, остали су при таквом ставу, све до откривања нове изворне грађе 1970. Неки су истог става и данас. За детаље вид. *Ibid*, 768.

5. ЗАКЉУЧАК

Српска православна црква је од добијања аутокефалности 1219. године знатно утицала на државу и право. Њен историјски значај за српски народ најчешће се истиче имајући у виду улогу СПЦ под вишевековним ропством, када је била стожер духовности и националног идентитета. То није нетачно. Међутим, улога СПЦ није мање битна у формирању српске правне свести. Први целовит, кодификован правни систем Срби су добили, не треба заборавити, стваралачким залагањем поглавара СПЦ, Светог Саве (Немањића). Уговор о зајму, као и остали важни правни институти средњег века, развијали су се под јаким утицајем православног хришћанства. Тиме је у доброј мери одређена наша правна традиција.

Поређећи српско право са правом које му је служило као узор, особености потреба српског народа постају јасније. Тако Свети Сава укључује строже и изричите забране камате од византијског узора у циљу хуманизације права. А цар Душан, налазећи баланс између економске ефикасности с једне стране, и захтева православне етике с друге, дозвољава ограничену каматну стопу. Приступ СПЦ каматама, и приступ православне цркве уопште, благ је и толерантан. Није познато јесу ли се у пракси примењивале санкције канонског права предвиђене за каматарење, мада и њихова формулација (по правилу; прво опомена, па тек у случају непокајања следи рашчињење) нема нарочито строг тон.

Summa summarum, по принципу симфоније цркве и државе, средње (меко) решење нађено је у:

- 1) забрани каматарења клиру (свештеним лицима) и
- 2) дозволи каматарења лаицима, али уз максимирање камате.

Српска православна црква остаће доследна таквом ставу кроз цео средњи век, и у новом веку, све до наших дана.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ:

Библија (превод Вука Караџића и Светог архијерејског синода, по исправкама Николаја Велимировића), Глас цркве, Ваљево 2007.

Corpus iuris civilis, <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, приступљено 8.3.2021.

Свешћени канони цркве (превео епископ Атанасије Јевтић), Митрополија Црногорско-Приморска/ Митрополија Америчка/ Епископија Захумско-Херцеговачка, Београд 2005.

Матија Властар, *Синџајма* (превела Татјана Суботин-Голубовић), САНУ, Београд 2013.

- Стојан Новаковић (прир.), *Законски сјоменици српских држава средњег века*, Српска краљевска академија, Београд 1912.
- Законоуниверситет Свешћине Саве: Превод Сарајевског универзитета*, Митрополија дабробосанска – Дабар, Добрунска ријека 2019.

ЛИТЕРАТУРА:

- Псалтир* (превео Ђура Даничић), Милан Пантелић (ур.), Православац, Шабац 2017.
- Аристотел, *Политика* (превела Љиљана Станојевић-Црепајац), Београдски издавачко-графички завод, Београд 1975.
- Николај Велимировић, *Изабрана дела*, Виолета Илић (ур.), Даламбер, Нови Сад 2018.
- Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у тјоку векова*, САНУ, Београд 1968.
- Бошко Мијатовић, „Камате: хришћански и економски поглед”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 4/2012, Матица српска, Нови Сад 2012.
- Robert P. Maloney, “Usury in Greek, Roman and Rabbinic thought”, *Traditio* vol. 27, Cambridge University Press 1971, <https://www.jstor.org/stable/27830917>, приступљено 8.3.2021.
- Зоран Мирковић, *Српска јавна историја*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2017.
- Синиша Мишић, Татјана Суботин-Голубовић, *Свешћоарханђеловска хрисовуља*, Историјски институт, Београд 2003.
- Димшо Перић, *Црквено јавно*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2006.
- Слободан Перовић, *Облијационо јавно*, Привредна штампа, Београд 1980.
- Миодраг Петровић, *Законоуниверситет – Свешћине Саве: о заштити обесправљених и социјално ујрожених*, Доситеј, Београд 1998.
- Јустин Поповић, *Дојмајка јавославне цркве – Православна Философија истине (III тјом)*, Svetosavlje.org, интернет издање 2017, 63. <https://svetosavlje.org/dogmatika-pravoslavne-ckve-tom3-1/>, приступљено 8.3.2021.
- Платон, *Закони Ејиномис* (превео Албин Вилхар), Београдски издавачко-графички завод, Београд 1990.
- Александар Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка* (докторска дисертација), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1928.
- Обрад Станојевић, *Зајам у историји јавно* (докторска дисертација), Институт за правну историју на Правном Факултету у Београду, Београд 1966.
- Теодор Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави*, Службени лист СРЈ, Београд 1996.
- Аверкије Таушев, *Православно тумачење Новог Завешћа*, Образ Светачки, Београд 2006.

Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (прир.), *Лексикон српској средњеј века*, Knowledge, Београд 1999.

Цицерон, *De officiis* (English translation by Walter Miller), Harvard University Press, Cambridge 1913, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:latinLit:phi0474.phi055.perseus-eng1:2.89>, приступљено 28.04.2021.

Đorđe D. GOJKOVIĆ*

THE INFLUENCE OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH ON INTEREST IN SERBIAN MEDIEVAL LAW

Summary

The loan agreement is a contract with a long and most turbulent history. Friendly loans exist in every civilization, from the first communities to the present day. Loans with interest, however, are closely scrutinized by almost every legal system. Because these loans are very much open to abuse, governments have almost always had tendencies to prevent such outcomes by limiting interest rates. There are two extreme solutions: allowing high interest rates, as in some ancient legal systems, or as in some modern capitalist systems. On the other side of the spectrum is the suppression of interest as a „root of evil”, i.e. its complete prohibition, as suggested by the Roman Catholic Church or Islam, as well as in the formal socialist states. The Serbian Orthodox Church, as one of the local orthodox Churches, finds itself between these two extreme beliefs. Medieval Serbian states, mostly rooted in the Byzantine version of Roman law, started practicing usurious loans early. Serbian Church, mainly because of Saint Sava (Nemanjić) took a conservative attitude towards interest rates. As the economy grew, the prohibitions seemed to be less and less effective. From the time of emperor Dušan, according to the theory of symphony between the Church and State, middle ground solution was found by:

- 1) prohibiting the clergy to charge interest;
- 2) allowing civilians to charge interest, while limiting interest rates.

The Serbian Orthodox Church would hold fast to this attitude throughout the Middle Ages, all the way to the present day. Although the Republic of Serbia is a secular state, the clergy obeys the same canonic rules. Interest rates are accordingly regulated and usurious contracts are prohibited.

Keywords: *Serbian Orthodox Church. — Orthodoxy. — Interest rate. — Loan.*

---

* The author is a second-year student at the University of Belgrade Faculty of Law, djolegojkovic00@gmail.com. The draft version of this paper was presented at the international student conference “Iustoria 2021: Law and Religion”, organised by the University of Belgrade Faculty of Law.